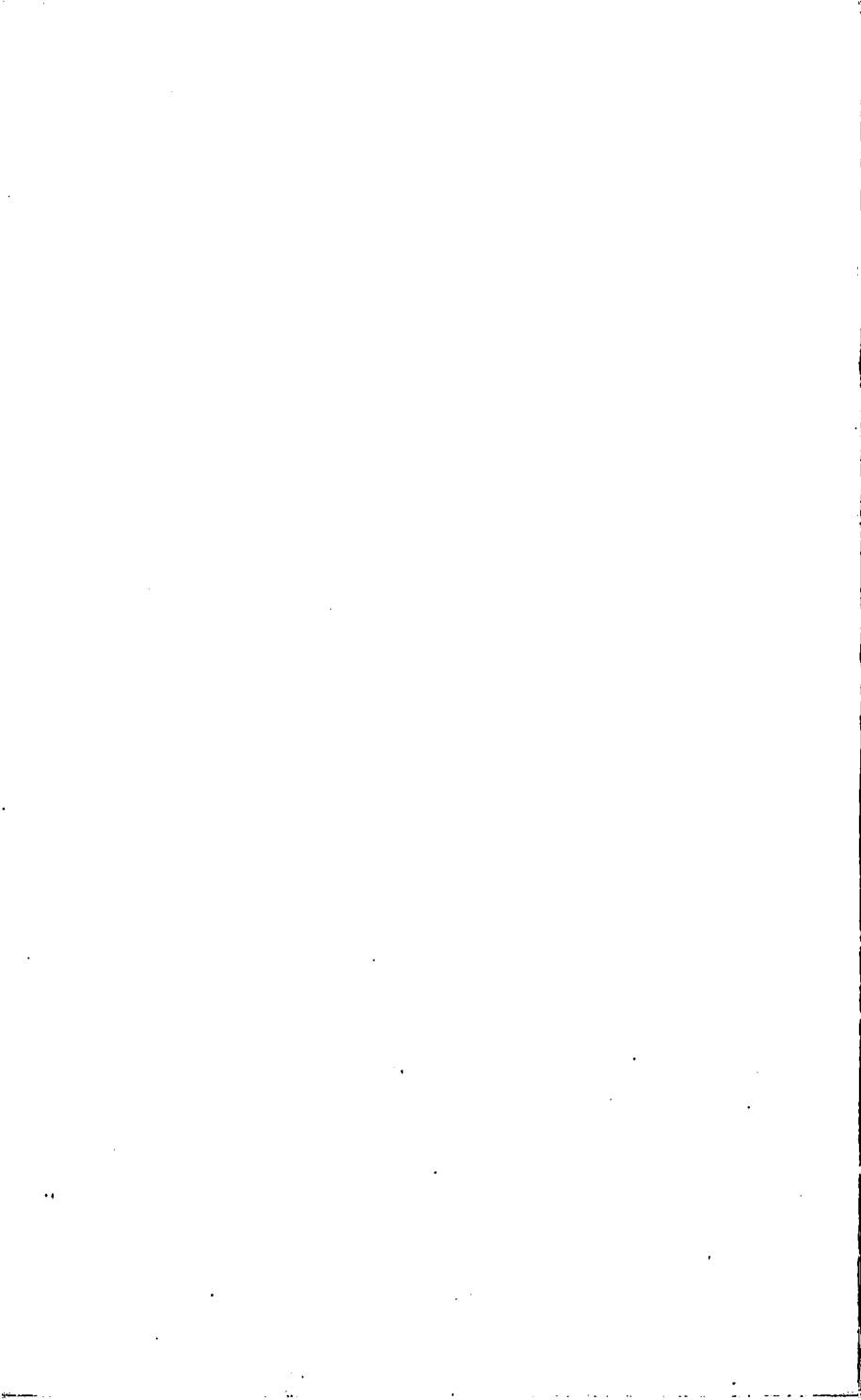

ZUSIA EFRON — DUŠKO KEČKEMET

**ŽIDOVSKO GROBLJE
U SPLITU**

1573 - 1973

**ŽIDOVSKA OPĆINA U SPLITU
IZDAJE
U POVODU 400-GODIŠNJICE
OSNIVANJA
GROBLJA NA MARJANU**

Ž I D O V S K A   O P Ć I N A   U   S P L I T U

Glavni i odgovorni urednik
Dipl. inž. JOSIP MORPURGO

Dr DUŠKO KEČKEMET
autor je I i III poglavlja knjige

a
ZUSJA EFRON
(Jerusalem)
II poglavlja

Recenzent
Dr LAVOSLAV KADELBURG

Lektor
Dr RADOVAN VIDOVIĆ

Prijevod II poglavlja sa hebrejskog
RAHELA LOKER
(Jerusalem)

Engleski prijevod rezimea
Dr MIRKO BRUNER

Tiskano u 2000 primjeraka
Tiskara
NITTP »Slobodna Dalmacija« Split

DUŠKO KEČKEMET
ZUSJA EFRON

ŽIDOVSKO GROBLJE
U SPLITU

SPLIT
1973

I

Povijest grada Splita usko je vezana uz povijest židovske zajednice toga grada. I u dobru i u zlu, i u blagodatima trgovine i u tegobama ratova splitski su Židovi uvijek stajali rame uz rame s ostalim stanovnicima grada. Ako uvijek i nisu imali sva prava kao ostali, Split se može pohvaliti kao grad koji je u svojoj prošlosti tu povijesnu nepravdu sveo na što je moguće manju mjeru. Splitski su Židovi sa svoje strane, pak, bili pokretači mnogih zamisli i djelatnosti koje su bile na korist čitavoga grada.¹

I četiristoljetnom dokumentiranom prošlošću svojega javnog groblja splitski Židovi pridonose povijesti i kulturi svojega grada.

Prvi tragovi javnoga groblja splitske židovske zajednice zapravo su mnogo stariji. Postoje povijesni spomenici koji svjedoče o postojanju židovske zajednice u antičkoj Saloni, gradu s oko 60.000 stanovnika, koji je prethodio kasnijemu Splitu. U Saloni, političkom, trgovačkom i kulturnom središtu rimske provincije Dalmacije, imala je židovska kolonija i svoje zasebno javno groblje. Iz povijesno značajnoga lokaliteta Gospe od Otoka, uz rječicu Jadro, potječe više arheoloških nalaza

---

¹ D. Kečkemet: Židovi u povijesti Splita, Split 1971; D. Kečkemet: The Place of Jews in the History of the City of Split, Split 1971.

Vidi također u djelu Grge Novaka: Povijest Splita, I—III, Split, 1957, 1961, 1965.

što svjedoče o postojanju židovskoga groblja na tome mjestu: dva natpisa, jedna gema (sl. 1), dvije glinene svjetiljke i ulomak kamenoga sarkofaga (sl. 2), svi s prikazom sedmerokrakog svijećnjaka — menore. Solimsko groblje jedno je od rijetkih arheološkim nalazima potvrđenih židovskih groblja pod otvorenim nebom, iz razdoblja otprilike drugoga do četvrtoga stoljeća naše ere.

Veliku i bogatu Salonu porušili su u sedmome stoljeću Avari. Preživjeli stanovnici sklonili su se unutar čvrstih zidina goleme palače koju je rimski car Dioklecijan, podrijetlom Ilir iz okolice Salone, podigao u blizini. U toj palači razvio se srednjovjekovni Split, grad od 3—5000 stanovnika. Među tako prorijeđenim stanovništvom mogla je u srednjovjekovnome Splitu biti vrlo malena židovska zajednica, možda tek nekoliko obitelji. To i jest zacijelo razlog što se u srednjovjekovnim ispravama ovoga grada ne spominju poimence Židovi. Dva mjesna naziva iz XIV stoljeća »zuecca« (iudaica — mjesto za bojenje koža i ribarskih mreža) i »Sinagoga zvana Sdorium« ipak dokazuju postojanje Židova u Splitu u srednjem vijeku.

O zasebnom srednjovjekovnom židovskom groblju u Splitu nema pismenih ni arheoloških dokaza. Ta je malena vjerska zajednica pokapala svoje pokojnike zacijelo izvan gradskih zidina, na danas neutvrđenom položaju.

Doseljenjem većeg broja židovskih obitelji, španjolskih i portugalskih izbjeglica, Ponentinâ kako su ih u mletačkim krajevima nazivali, naglo se uvećala židovska kolonija u Splitu. Razlog tome valja tražiti u veoma živom trgovačkom prometu između turskoga carstva i Mletačke Republike, koji se promet uglavnom odvijao preko Splita. Roba je čak iz dalekoga Istoka stizala karavanama u Split, jer je morski promet postao nesiguran zbog sve češćih gusarskih prepada; tu bi se ona raskužila, provela propisani karanten, a zatim tovarila u lađe i prevozila u Veneciju, a iz Venecije u čitavu Evropu. U protivnom pravcu, opet preko Splita, išla je roba sa Zapada na Istok.

Split sa svojom malenom lukom i bez nužnih spremišta nije bio u stanju prihvaćati veću količinu robe. S druge, pak, strane Dubrovačka je Republika nastojala vještom diplomacijom svesti što više turskih karavana u svoju luku i u svoj lazaret. Turci su, pak, nastojali izbjeći i Dubrovčane i Mlečane i na svojem teritoriju kod Metkovića izgraditi vlastitu trgovačku skelu.

Presudna po Split i Mletačku Republiku bila je zamisao i inicijativa portugalskog Židova Danijela Rodrige (Rodrigueza) koji je 1566. godine podnio duždu svoj projekat za izgradnju velikog suvremenog lazareta u Splitu. Rodriga je, međutim, uložio mnogo truda i vlastitoga troška da uvjeri Veneciju u korisnost ostvarenja svoje zamisli i da konačno dobije odobrenje da sam izgradi taj lazaret. Ne mogavši sam završiti tako velik pothvat, prepustio je izgradnju Republici, osiguravši kao protuuslugu ne samo za sebe već i za splitsku židovsku zajednicu zajamčena prava slobodnoga života i rada u gradu. Taj ugovor i marljivost splitskih Židova bili su razlogom da su oni bili gotovo u svemu ravnopravni s ostalim građanima i da nisu morali živjeti u odvojenom getu kao drugdje (osim u vrlo kratkom razdoblju u XVIII stoljeću).

Venecija je splitskim Židovima odobrila da se organiziraju u bratovštinu »*Università degli Ebrei*« i da imaju svojega konzula, koji će se brinuti o njihovim interesima.

Godine 1590. dovršena je gradnja velikog i savršeno organiziranog lazareta u splitskoj luci, jednog od najbolje opremljenih u Evropi, koji je u vrijeme žive trgovine između Turske i Mletačke Republike, u vrijeme kada se nije ratovalo, tijekom XVII i XVIII stoljeća, prihvaćao i po nekoliko karavana dnevno. Lazaret se u XVII stoljeću dograđivao i osuvremenjavao, pa je Split, po izjavi jednog suvremenika, tada postao »zlatni prsten između Istoka i Zapada«.²

² Viktor Morpurgo: *Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skele u XVI stoljeću*, *Starine*, knj. 52 i 53, Zagreb 1962; Cvito Fisković: *Splitski lazaret, Četiri priloga historiji grada Splita u XVII i XVIII st.* Izdanje Muzeja grada Splita, sv. 4, Split 1953.

Među povlasticama koje je Danijel Rodriga 1589. godine tražio od Mlečana za svoje splitske sunarodnjake bila je i ta »da im bude dano zemljište, gdje će moći sahraniti svoje mrtve«. Splitski su Židovi, međutim, već posjedovali jedno zemljište na istočnome obronku brda Marjana u kojemu su još od 1573. godine pokapali svoje umrle. Uz ostalu arhivsku građu koju su talijanski fašisti 12. lipnja 1942. opljačkali iz splitske sinagoge i zapalili na obližnjemu trgu, uništili su i ispravu sindika splitske Općine Šimuna Nadaliya iz 1662. godine, u kojoj Općina potvrđuje da je od splitskih Židova primila ispravu o njihovu posjedu zemljišta koje se kao groblje iskorištavalo od 16. siječnja 1573. godine. Srećom je sačuvana fotografija isprave iz 1662 (sl. 3), kao i njezin sadržaj u starom inventaru arhivskih spisa iz XIX stoljeća u Židovskoj općini.

Tako nam je sačuvana godina nastanka židovskoga groblja na Marjanu, a u vezi s doseljenjem većeg broja sefardskih obitelji iz Španjolske, uglavnom posredno preko Italije.

Kršćani su se u Splitu, kao i drugdje sve do početka XIX stoljeća, pokapali u gradskim crkvama, oko njih i u gradskim i izvangradskim samostanima. Istaknuti Splitski pokopani su u franjevačkom samostanu na obali. Slikovito je i pokopalište splitskih plemića i ostalih građana u samostanu na Poljudu, s renesansnim nadgrobniim pločama. U vrijeme francuske uprave zabranjeno je u početku XIX stoljeća ukapanje u gradu i osnovano prvo kršćansko vangradsko groblje na Sustjepanu. Splitski su Židovi i dalje zadržali svoje staro groblje na Marjanu.

Židovska groblja, zvana »kuće živih« (bet hahajim), i drugdje su bila izvan gradova. Najstarije poznato židovsko groblje u Veneciji podignuto je 1386. na otoku Lidu.

Brdo Marjan što se diže zapadno od Splita bilo je i u antičkome razdoblju i u srednjemu vijeku pošumljeno i zvalo se Mons Seranda (zagrađeno brdo), jer je Općina kontrolirala sječu drva i ispašu na njemu radi očuvanja šume. U razdoblju mletačke uprave, međutim, bila je

zapuštena i uništena šuma na Marjanu i ono se na sačuvanim crtežima i grafikama iz XVII i XVIII stoljeća prikazuje golim i krševitim.

Zemljište što su ga splitski Židovi dobili za svoje groblje postalo je vremenom premaleno, pa ga oni proširuju iznajmljivanjem, a zatim kupnjom susjednoga zemljišta od splitskih posjednika, o čemu su postojale isprave u uništenome arhivu.

U početku XIX stoljeća bilo je židovsko groblje na Marjanu prilično zapušteno, pa je 1826. uređeno i ograđeno visokim zidom. Godine 1869. otkupila je Židovska općina sve terene groblja za koje je dotada plaćala najam, a 1892. bila je sagrađena zgrada mrtvačnice.

U drugoj polovici prošloga stoljeća započelo se pošumljivanjem krševitoga Marjana i to baš na položaju Židovskoga groblja. Na inicijativu »Agronomskoga društva za promicanje poljoprivrede«, posijali su splitski Židovi sjeme bora na svojem groblju i to je bila prva zelena oaza na golome brdu. Dalje su se na pošumljavanju Marjana istakli naročito profesor Juraj Kolombatović i društvo »Marjan«, dok su se Židovi i dalje brinuli za uređenje i gajenje šume na svojem groblju, naročito zaslugom tadašnjeg predsjednika Židovske općine Santa Montiglie.

Početkom ovoga stoljeća opet je groblje na Marjanu bilo zapušteno, kako ga se sjeća u svojim pripovijetkama Vladimir Nazor. Uređeno je 1919. godine trudom tadašnjeg prorabina Izaka Danitija i novčanom pomoći tršćanskih Židova čiji su preci bili pokopani na tome groblju.

Židovska organizacija koja se brinula o održavanju groblja i o pokopima bila je »Bratovština milosrđa« (Confraterna di Misericordia — Gemilut Hasadim), srodna kršćanskoj »Bratovštini dobre smrti«. Sačuvan je Pravilnik obnovljene Bratovštine iz 1839. godine sa svim propisima, dužnostima i pravima članova. Bratovština se, među ostalim, brinula i za dolične pokope siromašnih svojih sugrađana. U Pravilniku su navedeni svi propisi o registriranju umrlih, čuvanju pokojnika,

sprovodu koji su znanci pratili od gradskih vrata do obale, a najuži članovi obitelji do samoga groblja na Marjanu. U ranije doba pratilo se pokojnika upaljenim bakljama ili svijećama.

Na marjanskome groblju (sl. 4, 5) pokopani su mnogi istaknuti splitski Židovi. Naročito se ističe grob jednog od najzaslužnijih Splićana Vida (Haja) Morpurga. Odigrao je odlučnu ulogu u hrvatskom narodnom preporodu u Dalmaciji, pridonijevši pobjedi Narodne stranke na općinskim izborima 1882. godine. Bio je izdavač i knjižar, političar, industrijalac i pokretač mnogih kulturnih i privrednih inicijativa. Umro je 1911. godine i pokopan na slikovitome groblju na Marjanu. Na grobnoj ploči uklesan je napis: »Uzvišen umom, plemenit duhom, cijeli život misaonog rada posveti oslobođenju puka od duševnog i materijalnog ropstva. U buđenju naroda između prvih, začetnik prve knjižare, prve banke, prvih industrija, ostavi umirući neispunjenu prazninu.«

II

Groblje na brdu Marjanu nad Splitom ističe se svojom svojstvenošću, i između svih 40 raznih židovskih grobljâ koje sam obišao u Jugoslaviji, zauzima posebno mjesto. Ono se ne razlikuje od ostalih samo svojom drevnošću (potječe iz sredine XVI stoljeća) već i kao spomenik prastarih tradicija.

Na Marjanu postoji oko 700 nadgrobnih spomenika ali nas interesira posebno sjeverni dio jer je to stari dio groblja. Najstariji spomenik koji sam tu pronašao potječe iz 5477. g. od stvaranja svijeta, tj. iz 1717. g. po našem računanju. Nije isključeno da ima i starijih, ali su ti utonuli u tlo pokriveni slojem zemlje i stoga su nečitljivi.

Sve su kamene ploče s isklesanim epitafima na hebrejskom jeziku u kojima se spominje ime i titula pokojnika, datum kada je preminuo, pohvale o njemu i razni počasni izrazi, a u donjem redu na kraju skra-

čenica »T.N.C.B.H.«, tj. »Tihje nišmato crura becror hahajim« (Neka mu duša bude uključena u lanac života.)³

Natpis na pločama okrenut je prema južnoj padini, prema moru i luci, u pravcu splitske židovske općine. Treba razlikovati dvije vrste nadgrobnih ploča: jedna, niska kamena ploča položena vodoravno ili pod malim nagibom radi boljeg čitanja natpisa (sl. 6); druga vrsta je kamen u vidu poklopca za sarkofag, kao krov nad kućom, gdje dva trokuta i dva trapeza čine izdužen krov položen na samo tlo bez ikakve uzvišene osnove.

Nadgrobní spomenici na Marjanu nisu ukrašeni; nema tu bogatih baroknih reljefa kao na židovskim španjolsko-portugalskim spomenicima u Ouderkerku u Holandiji ili u Altoni⁴ u Njemačkoj; niti ima zanimljivih ukrasa koji se nalaze većinom u Sarajevu i na drugim mjestima u Jugoslaviji. Ono malo ukrasa, ako se to uopće može tako nazvati, sastoji se od niskog kamenog okvira 15 cm širine, koji je neka vrsta postolja što zaokružuje nadgrobní spomenik s uklesanim natpisom (sl. 7).

Najzanimljiviji je u stvari onaj monogram, jedini ukras na desecima nadgrobnih ploča u Splitu iz XVIII i XIX stoljeća. Taj monogram nije pronađen nigdje osim na ovom groblju, a sastoji se od tri slova »C.M.K.«, ukrašena također uklesanom krivuljom u obliku položenoga slova S, označavajući skraćenicu. Taj znak je često upotrijebljen samo u liku ukrasa, ali ponekad s namjerom da naglasi nešto. Tri slova su skraćenicu prve tri riječi kojima počinje uklesana rečenica, to jest: »Cijun Macevet Kvirat« (Oznaka mjesta sahrane), a nastavlja se titulom i imenom pokojnika. To je arhaičan tekst, koji nam je poznat u Španjolskoj iz XIII pa do kraja XV st., na Balearskim otocima i u Sjevernoj Africi. Taj tekst se pojavljuje u više varijacija, zadržavajući isto značenje, i u latinskoj transkripciji:

³ Slobodan prijevod tradicionalnoga natpisa, koji je ujedno i kraj posmrtné molitve. Ovdje dolazi do izražaja vjera u nastavak života na »drugom svijetu« i u »ustajanje mrtvih« kada Mesija bude došao. (Primjedba prevodioca).

⁴ Historijski čuvena sefardska židovska općina u sjevernoj Njemačkoj, blizu Hamburga. (Primj. prev.).

... מצבת קבורת »Cijun macevet kevura...

... מצבת קבורת.. Macevet kekurat..

... מצבת קבורה..« Macevet kevura..«

Prijevod: Oznaka nadgrobne ploče

Nadgrobna ploča (. . toga i toga)

Nadgrobna ploča (sl. 8, 9, 10, 11).

Sličan tekst se pojavljuje u mnogobrojnim epitafima na hebrejskom jeziku u Španjolskoj. Spomenici u obliku sarkofaga razasuti su po cijelom sjevernom dijelu groblja a većinom potječu iz XVIII st. Jedna grupa spomenika iz prvog dijela XIX st. ističe se svojim estetskim izgledom, savršenom izradom, dugim i poetskim epitafima, a pripadaju rabinima i javnim radnicima. Jedan od njih je čak ukrašen klesarijama (sl. 7).

Prikazat ćemo prvo jedan od najstarijih i najjednostavnijih spomenika od dva dijela: na gornjem dijelu uklesana su pismena dok je donji dio prazan a oba dijela zajedno daju oblik izduženog krova. Na čelu gornjeg trokuta uklesana je skraćena C.M.K. (hebrejska slova = Cadik, Mem i Kuf). Ispod njih uklesani su redovi teksta od ruba do ruba, kako slijedi:

צמק

חמר בחורים

כי (בוד) מי (ורנו) הרי (ב) מרדכי

עטיאש בי (פטר) לב (ית) עי (ולמו)

וי לחי (ודש) אב תקלא (היא שנת 1771)

לפ (רט) ק (טן) חי בי צי בי הי

»C M K

Hemed bahurim

K'(vod) m'(orenu) har'(av) Mordeh'(aj)

Atias n'(iftar) leb'(ejt) o'(lamo)

V(av) leh'(odeš) Av T.K.L.A. (5531)
Lep(rat) ka(tan); T.N.C.B.H.«

Prijevod: »Oznaka nadgrobne ploče
Sjajnog muža

Poč(ast) u(čitelju) i r(abinu) Mordehaju
Atiasu p(reminuo) na v(ječiti odmor)
6-og (dana) m(jeseca) Av 5531
Od p(ostanka) s(vijeta)⁵
(T.N.B.C.H.) = Neka mu duša bude uključena
u lanac života«

Spomen-ploča je obrubljena plosnatim kamenim rubom. Rad i izvedba, na oko jednostavni, ostavljaju monumentalan i postojan utisak (sl. 13). Još je elegantnija, točnija i savršenija u izvedbi ona spomen-ploča koja se nalazi u grupi spomenika iz XIX st. To je spomenik isklesan s pravom inženjerskom točnošću; strane su glatke, rubovi i kutovi ravni; redovi pisma pažljivo uklesani a u začelju se vide tri krune: gornja kruna je uklesana pola na desnoj a pola na lijevoj strani spomenika, dok svaka strana ima još po jednu cijelu krunu. Na čelu epitafa nalazi se uvodan stih uklesan preko obje strane: »Život i smrt se našli, pravda i pokoj se zagrlili« (prijevod).

S desne strane uklesano je slijedeće:

»Dana 4. u nisanu 5543⁶
napustio je dolinu plača
preminuo i otišao u mirniji svijet
u dobi od 83 godine
naš poštovani učitelj
rabin i poznati mudrac
za pravdu i milosrđe
zalagao se uvijek
p(oštovani) r(abin naš)
N a h u m H a l e v i
p(okoj mu) d(uši)

⁵ Tj. 1771. g.

⁶ Tj. 1863. g.

יוֹם י דִּי סִיּוֹן הַתְּרַמָּ'ג (שְׁנַת 1863)
 עֲזַב עַמֶּק הַבְּכָה
 וּנְפֹטֵר לְבֵית הַנְּחָה
 בֶּן פִּיֵּד שְׁנָה
 מַעֲלַת מוֹרְנֵנו הָרַב הַחֲכָם הַשְּׁלָם
 רוֹדֵף צְדָקָה וַחֲסֵד
 כִּי (בּוֹד) הִי (רַב) רִי (בְּנוֹ) נַחֲוֹם הַלּוֹ
 זִי (כְּרוֹנֵנו) לִי (בְּבִרְכָה)
 מֵהַעִיר שְׂאֵרָא'
 בּוֹשְׁבָה (גֶן) עִי (לְבוֹ) אִי (מֶן) תִּינִי צִי בִּיהִי

iz grada Saraj Bosne⁷
 n(eka nas) š(titi) a(men)
 (T.N.C.B.H.) = Neka mu duša bude uključena
 u lanac života«. (sl. 14)

S lijeve strane uklesano je slijedeće:

»Propovijedao je samo dobro
 i provodio u djelo sedam zapovijesti
 koje osiguravaju oba svijeta.⁸
 Vjieran pastir naš
 voljeni i poštovani rabin
 uspješno je djelovao među nama
 dvadeset godina
 u miru i spokojstvu.« (sl. 15)

⁷ U hebrejskim tekstovima, u rabinskim (sudskim) raspravama i rješenjima to je redovit naziv Sarajeva (»Saraj Bosna«, a ponekad i u hispaniziranoj formi: »Saraj de la Bosna«).

⁸ Aluzija na židovsko vjersko shvaćanje o dva svijeta, tj. o donjem materijalnom svijetu (ovozemaljskom) s jedne, i višem, budućem životu na koji mogu pretendirati samo pravednici, s druge strane. (Primj. prev.).

סוב דרש וקיים
 שבע מצוות
 המזכות לעושיהם
 שני עולמות
 רועה באמן ורב רבנן
 עשה והצליח
 והנהיג הקי' (הל) קי' (דרש) הזה
 כעשרים שנה
 בהשקט ושלורה

Već su gore spomenute tri krunice u pročelju spomenika. U gornjoj je uklesana riječ »Šem tov« (Dobro ime). U kruni na desno riječ »Tora« (Zakon ili Petoknjižje Mojsijevo), a u lijevoj »Levi« (ime plemena — ili služitelja jerusalemskog hrama). U stvari, te krunice s riječima uklesanim na njima obilježavaju slijedeće pojmove: krunica znanja (zakona), krunica dobrog imena i krunica službe (bogoštovne). To odgovara tradicionalnim pojmovima triju krunica u židovstvu: krunica Tore (tj. zakona, odnosno znanja), krunica kraljevstva (suvereniteta, odn. božanstva) i krunica svećenstva (odn. vjere). Te krunice simboliziraju, na alegoričan način, čast koja pripada Tori i poznavaoцу istine, koji kao javni radnik stoji na čelu zajednice, dok krunica kraljevstva podsjeća na nebesku silu (božansko kraljevstvo). Te se tri krunice često pojavljuju izvezene na zavjesama za sveti kovčeg i na košuljicama svitaka Tore u Italiji i u aškenaskim zajednicama, a često i u rezbarijama na svetom kovčegu (sl. 16).

U ovom slučaju krunili su rabina Nahuma krunom »dobrog imena« umjesto krunom »kraljevstva«, zbog skromnosti, a umjesto uobičajene krunice »Kohanim« tj.

svećenstva, dolazi novotarija — tj. kruna plemena Levi (jer je rabin Nahum bio Levi po porijeklu a ne Kohen),⁹ dok je zadržana tradicionalna kruna Tore. Upotreba određene metrike u citiranju biblijskih pasusa u vezi s pokojnikom i prema okolnostima bila je redovna praksa kod onih koji su sastavljali nadgrobnne natpise. U svakom slučaju, činjenica da tri krune krase spomenik rabina Nahuma doprinosi dostojanstvu spomen-ploče (sl. 17, 18).

Osim u Splitu postoji i na Rijeci mali broj tih spomenika u obliku krova, ugrađenih u zidove groblja.

Sve te nadgrobnne ploče u obliku krova stila sarkofaga podsjećaju na slične židovske monumente iz Kastilije u Španjolskoj, od XIII st. pa dalje. Na španjolskim spomenicima krov je zasječen a natpisi su uklesani na gornjoj površini i na rubovima unaokolo.

Na većini spomenika iz XVIII st. uklesana slova su rađena jednostavno i netočno. U stvari, oblik hebrejskog pisma odgovara sefardskom načinu pisanja, koje, urađeno na jednostavan linearan način, gubi od svoje ljepote i šarma, iako je vrlo podesno za klesanje.

Ističe se svojom ljepotom klasično sefardsko pismo s nekoliko kamenih ploča iz XVIII st., za razliku od onih spomenika koji pripadaju rabinima i javnim radnicima općine iz XIX st. Te su ploče rađene točno i čisto, čuvajući kaligrafski način pisanja, svojstven sefardskoj azbuci. Takvu klasičnu kaligrafiju nalazimo i na dva fragmenta nadgrobnih ploča donijetih s obližnjih otoka i na koje ćemo se kasnije osvrnuti.

U tom pogledu odudara od ostalih i naročito je zanimljiva ploča sa slijedećim natpisom: (prijevod) »Oznaka nadgrobnog spomenika dobrog starine rabina Jakova koji je otišao na vječni počinak godine 1734«, te je dalje uklesano u stihovima:

---

⁹ U vjerskom smislu Židovi muškarci dijele se na Kohen (svećeničkog roda), Levi i Israel (velika većina). Postoje posebne odredbe za Kohanim (množina od »Kohen«) u pogledu ženidbe i molitve koje su svojstvene toj grupi. (Primj. prev.).

"ויהי אור יצא צאן יעקב
להלוך אל בית אלהי יעקב
והלך אל בית העולמים
ופגשו בו מלאכי אלוהים"

»I bude svjetlo, izađe stado Jakovljevo
I ode u dom Gospodnji Jakovljev
Pođe na vječiti počinak
Pokosiše ga anđeli nebeski.«

Na tom kamenu slova nisu udubljena i uklesana već su obilježena dvostrukim krivuljama na glatkom kamenu ostavljajući utisak kao da to sefardsko pismo svijetli na bijeloj kamenoj površini. Ta vrsta graviranja slova u kamenu ima dugu tradiciju u židovskoj Španjolskoj. Poznata je ploča tog tipa s groba Don Feduenija iz Salamanke iz godine 1282¹⁰, čija slova takoreći osvjetljavaju. U židovskim centrima razasutim po Španjolskoj, u mnogim mjestima u Jugoslaviji, a naročito u Sarajevu, nalazimo tu tradiciju osvjetljenog pisma (sl. 19).

Za Split su vezane dvije male mramorne ploče, koje su od velike historijske i umjetničke važnosti; te su ploče snabdjevene figurativnim ukrasima, protivno splitskom običaju, a u njima je uklesano nekoliko redaka u sefardskom klasičnom stilu. Te su ploče donijete u Split poslije drugog svjetskog rata s obližnjih otoka i sačuvane na marjanskom groblju.¹¹

Jedna ploča je s Jelse na otoku Hvaru. U gornjem dijelu isklesana je barokna vrpca kao okvir za reljef koji prikazuje Noahovog goluba s maslinovom grančicom u kljunu. Ispod reljefa uklesano je u sefardskom kaligrafskom stilu slijedeće:

¹⁰ Vidi u djelu F. Cantera — I. M. Millas: »Inscriptiones Hebraicas de España«, Madrid 1956, str. 28.

¹¹ Podatke o tim dvjema pločama dobio sam od pok. Menta Altarasa, svojedobno tajnika splitske Židovske općine, koji ih je sam donio u Split.

זאת	»Ovo je
מצבת קבורה	nadgrobnni spomenik
הכבודה הזקנה	poštovane starice
... קלארה אלמנת ...	Klare udove ...« (sl. 20)

Druga ploča donijeta je iz Bola na Braču. U gornjem dijelu nacrtan je tankim linijama lik anđela raširenih krila na ljestvama gdje se penje u nebo. Ispod toga uklesano je izdubljenim pismom u kaligrafskom sefardskom stilu slijedeće:

ידיד זה הלך »Ovaj prijatelj otišao je
 ברום כל מלאך u visine anđeoske
 לבדן da se odmori u (raju) Edenu
 בגן התע (בוגות?) ...« (sl. 21)

Stil ukrasa, vrsta pisma i način klesanja te dvije ploče ukazuju na srodni izvor i isto vrijeme izrade; potječu vjerojatno iz XVII st. Poznati su također fragmenti dvaju spomenika na Cresu iz početka XVII st., a na njima isto pismo kao na one dvije ploče na Marjanu. Zajednički im je izvor u dalmatinskoj klesarskoj tradiciji. Ukrašavanje ploča iz Bola i Jelse podsjeća na barokni ilustrativni stil upotrebljavan za biblijske priče, rasprostranjen u štampi u XVII st., te je poslužio kao primjer za ukrašavanje nadgrobnih ploča.

Na kraju možemo ukazati na tri stara sefardska predanja, na židovskom groblju u Splitu:

prvo, oznaka inicijalima »C.M.K.«;
 drugo, krov u vidu sarkofaga kao nadgrobna ploča;
 treće, takozvano osvijetljeno hebrejsko pismo uklesano u kamen dvostrukom linijom.

Vidimo, dakle, kako su predanja materijalne kulture, koja su postojala kod španjolskih Židova, očuvana u cijelosti kroz stoljeća i u promijenjenim geografskim okolnostima, ili su možda rekonstruirana po sjećanju i obnovljena poslije dvije stotine i više godina u sefardskoj dijaspori. U oba slučaja, pojava je vrijedna pažnje i u tome i jest veličina i značenje Splita u hebrejskom smislu.

III

Nakon prvog svjetskog rata živjelo je u Splitu 38 židovskih obitelji. Mnoge stare obitelji iselile su se u prošlome stoljeću u Trst, koji je postao glavna trgovačka luka na Jadranu. Krajem prošloga i početkom ovoga stoljeća, pak, doseljuju se u Split brojne obitelji iz Bosne, također sefardskog podrijetla, ali i neki iz sjevernijih krajeva aškenaskoga podrijetla. Pred drugi svjetski rat brojila je Židovska općina u Splitu 284 člana.

Dok je u tome razdoblju kršćansko groblje na Sustjepanu zatvoreno za ukapanje i podignuto novo istočno od grada, kasnije nazvano »Lovrinac«, na starom židovskom groblju na Marjanu se pokapalo sve do kraja drugoga rata. Tek nakon oslobođenja i Židovi su se počeli pokopavati na »Lovrincu«.

Međutim, u najtragičnijem vremenu 115 splitskih Židova, poginulih po nacističkim logorima, nije našlo pokoj na starom i slikovitom groblju na Marjanu, među svojim pokojnicima. Kostii su im rasute ili spaljene po logorima i krematorijima daleko od rodne grude.

Doba talijanske fašističke okupacije Splita i Dalmacije preživjeli su splitski Židovi, unatoč mržnji, ponižavanju i fizičkim napadajima. Fašistički je bijes kulminirao haranjem Hrama i lomačom na gradskome trgu 12. lipnja 1942, kojom su prigodom opljačkane i uništene povijesne dragocjenosti i arhivi iz Sinagoge.

U narodnooslobodilačkoj borbi i ilegalnom otporu sudjelovao je velik broj splitskih Židova. Pridružili su

se narodnooslobodilačkom pokretu naročito nakon pada Italije, uoči njemačke i ustaške okupacije grada 1943. godine.

Židove koji su ostali u gradu a nisu se uspjeli sakriti ili nisu već bili u partizanima, pokupili su Nijemci u listopadu 1943. i u ožujku 1944. godine i odveli u logore iz kojih se nikada nisu vratili.

Što u narodnooslobodilačkoj borbi, što u nacističkim logorima poginule su dvije trećine splitskih Židova. Njihovi preživjeli prijatelji i rođaci podižu im na novom židovskom groblju na Lovrincu spomenik u znak suosjećanja, priznanja i spomena generacijama koje će doći (sl. 22).

Spomenik koji stiliziranim oblikom predstavlja plamen izradio je kipar Nandor Glid iz Beograda. On je autor većeg broja skulptura nagrađenih u zemlji i inozemstvu, također i prvonagrađenih i izvedenih spomenika žrtvama u Mauthausenu (1957) i u Dachau (1959). Plamena buktinja spomenika na splitskom groblju podsjeća na žrtve izgorjele u vatri krematorija, a likovno je u stilu ostalih autorovih djela.

Slikovito staro židovsko groblje na Marjanu sačuvano je kao kulturno-historijski spomenik osobite važnosti i zakonom zaštićeno. Ono svojim sadržajem obogaćuje prirodni park Marjan.

THE JEWISH CEMETERY IN SPLIT

A summary.

I.

In the ancient town of Salona, inhabited by Illyrians, Greeks and Romans, which was the capital city of the Roman Province of Dalmatia, a Jewish community had existed with its own cemetery. This is witnessed by the archaeological finds from graves, bearing the sign of the menorah.

When the Avars destroyed Salona in the 7th century A.D., the surviving Jews took refuge, alongside with the rest of the population, within the walls of the adjacent large palace of the Roman Emperor Diocletianus, in the area of which the present-day city of Split came into being.

No historical data are kept about Jews living in Split during the Middle Ages, nevertheless from the Jewish names appearing in some documents from that period their existence can soundly be assumed.

In the 16th century Split became an important trading port serving as a transit point between the Venetian Republic and the Ottoman Empire. The prominent Spanish Jew Daniel Rodriga (Rodriguez) established a large up-to-date lazaretto in Split where the

merchandise coming in caravans from the Balkans and Asia was stored, disinfected, quarantined and loaded onto ships to Venice and from there all over Europe. In opposite direction moved goods from the West via Split to the East.

Unable to complete the construction of the lazaretto by himself, Rodriga left it to the Venetian Republic while securing, in exchange, certain privileges for himself and his co-nationals. Numerous Jews, refugees from Spain, called Ponentini, settled in Split where the attitude of the population towards them had always been far more tolerant and friendly than elsewhere; on their part they contributed to the prosperity of the city with their skill in trade, craftsmanship and, during wars, by defending it. Daniel Rodriga had brought about that the Jews of Split obtained a site for their cemetery. Thus, from 1573 on they could bury their dead on the slope of the near-by scenic Mount Marjan. This is now documented by a preserved certificate issued by the Municipality of Split in 1662, referring to the allotment of a burial place on Mt. Marjan in 1573. The certificate itself was destroyed during the plunderage of the Jewish Synagogue in Split by the fascist hordes, but its photograph was saved.

II.

The Jewish cemetery in Split offers a unique display of traces of the past and of ancient tradition. About 700 tombstones originate from the 18th, 19th, and 20th century. The oldest was erected in 5477 »from Creation« (Jewish calendar), i.e. 1717 A.D.

The inscriptions on the monuments are in Hebrew bearing the name and title of the deceased, the date of death, eulogies and the initials T.N.C.B.H. (Tihje nishmato crura becor hahaim — Let his soul be linked into the chain of life.). The inscriptions are on tablets turned to face the Jewish community i.e. towards the city.

There are two kinds of tombstones — one flat, horizontal and just a bit inclined, while the other is of the shape of a sarcophagus' roof. The tablets bear no graphic decorations like those in some other famous Jewish cemeteries.

A frequent monogram appearing on the tablets is C.M.K. (Ciun Macevet Kvurat — Sign of the burial place), an archaic phrase familiar in Spain as far back as the 13th to 15th century.

In the ensuing passages of the integral text the author illustrates the various tombstones describing the Hebrew inscriptions and transcribing the wording in Latin letters as well. Thus, on one of the oldest monuments we find an inscription reading in translation:

»Sign of the burial place
Of the noble husband,
Homage to the teacher and rabbi Mordehai
Atias, passed into eternal peace
On the sixth day of the month Av 5531
From the creation of the World (i.e. 1771)
Let his soul be linked into the chain of life!«

Another fine tombstone, from the 19th century, bears the following passage (in front and on each side respectively):

»Life and Death have met,
Justice and Peace embraced«

*

»On the 4th day in the month of Nisan 5543
(i.e. 1863)

Left the Valley of Sadness
Passing into a more peaceful world,
At the age of 83 years,
Our beloved teacher
Rabbi and honoured wise man.
For Justice and compassion
He has always fought
Our honourable rabbi
Nahum Halevi.

May his soul rest in peace!
From the city Sarai Bosna (Sarajevo)
Let him protect us, Amen.
Let his soul be linked into the chain of life!«

*

»He preached only what is just
And carried out the seven commandments
That unite both worlds.
Our faithful shepherd,
Beloved and honoured Rabbi,
Successfully acted among us
For twenty years.
In peace and rest!«

Three crowns above the inscription symbolize — the Torah (Law), the heavenly Kingdom and Faith.

The Hebrew inscriptions on the tombs from the 18th century are in sephardic orthography. In the style of an old Spanish tradition letters are chiseled in double curving lines, the so called »illuminated letters«.

Two tombstones from the 17th century with figurative decorations were brought to Split from the nearby islands of Hvar and Brač. The one from Jelsa on Hvar island displays the dove with the olive branch, the other from Bol on Brač island an angel climbing the ladder up into sky — this latter bearing the inscription:

»This friend has mounted
Into angelic heights
To take a rest in the garden of Eden
In the Grove of Salvation«

The preservation of the old sephardic tradition on the Split tombstones, as expressed in the initials C.M.K., by the shape of a sarcophagus, and in the »illuminated« Hebrew letters with double curved lines points to the cultural and historic significance of the old Jewish cemetery on Mt. Marjan in Split.

III.

At the time when it became the site of the Jewish cemetery, Mt. Marjan — in ancient times as well as in the Middle Ages heavily afforested — was already bare and rocky. Around the middle of the last century the Jews of Split started planting fir-trees in their cemetery. That marked the beginning of the reforestation of the hill which has now become an extraordinary forest-park.

The maintenance of the cemetery and the funerals were in charge of the Jewish organisation »Brethren of Charity« (Gemilut Hasidim). The Statute of the renewed Brotherhood, preserved up to our days, dates back to 1839.

Many outstanding Jews from Split are buried in the Mt. Marjan cemetery. Particularly attracting attention is the tomb of Vid (Hai) Morpurgo, a man of great distinction in the struggle for national renaissance in Dalmatia, as well as in the cultural life and industrial development of the region. Engraved on his tombstone were in 1911 the words:

»Mighty in mind, noble in spirit, he devoted all his intellectual life to the liberation of the people from spiritual and material slavery. In the awakening of the people he stood in the vanguard, the founder of the first book-shop, the first bank, the first industries; his passing has left us with a vacuum never to be filled«.

Interments were performed in the old Jewish cemetery until World War II, and afterwards in the new Municipal cemetery called Lovrinac. Major part of the Jews of Split — about 150 — could unfortunately not be buried in their hometown having perished in the struggle against the invaders throughout forests and mountains, or been killed in Nazi camps.

Already in 1942 the Split Synagogue was plundered by the Italian fascists who looted and burnt almost all its cultural, artistic and historic treasures. Then the Germans, after having occupied Split, in 1943 and 1944

rounded up all the Jews who had not left to join the national liberation struggle or could not keep hiding, mainly women, old people and children, and sent them to the annihilation camps from which they have never returned.

Now their surviving friends and co-nationals are engaged in erecting a monument in their memory in the new municipal cemetery, while the old Jewish graveyard on Mt. Marjan remains an outstanding cultural and historical milestone of the city of Split.

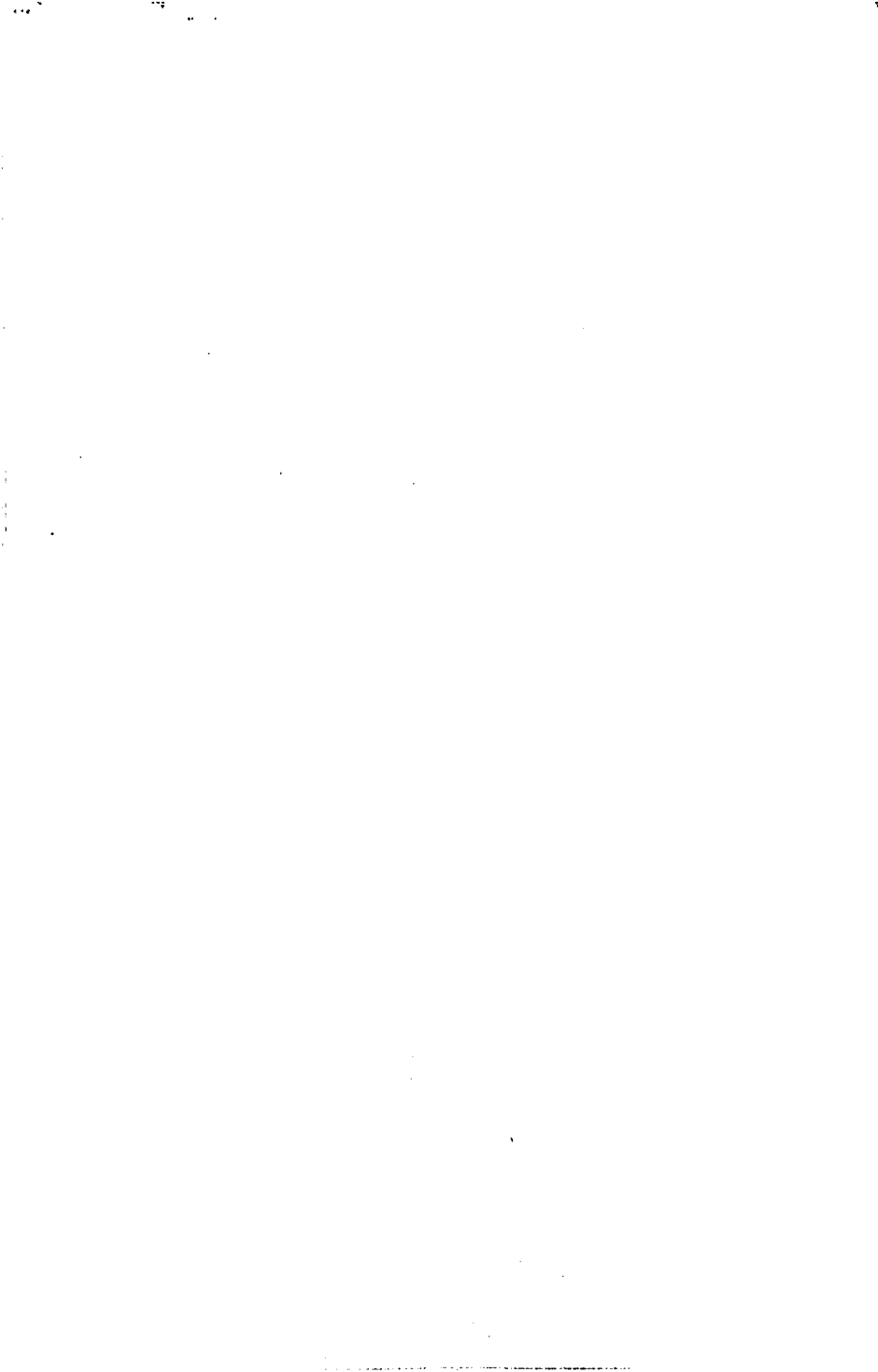
LIST OF ILLUSTRATIONS

1. *Antique Jewish pendant, found in gravesite excavations in Salona (Archaeological Museum in Split).*
2. *Fragment of antique Jewish sarcophagus from Salona (Archaeological Museum in Split).*
3. *Certificate of the Municipality of Split referring to the establishment of the Cemetery on Mt. Marjan (destroyed).*
4. *The Jewish cemetery on Mt. Marjan.*
5. *Ground plan of the Jewish cemetery on Mt. Marjan.*
6. *Tombstone from 1777 — on the grave of Bela Valencin, an unknown woman.*
7. *Framed tablet on the tombstone of Mordehai Atias, dating from 1771.*
8. *The sign C.M.K. on the tombstone of Avraham Eliahu, from 1816.*
9. *The sign C.M.K. on the tombstone of Moshe Hai Navaro.*
10. *Initials C.M.K. on a tablet from the 18th century, in double curved line.*
11. *The sign C.M.K. on the tablet of Mordehai Atias, from 1771.*
12. *A group of memorial tablets of rabbis and public officials, from the 19th century.*
13. *The tablet of Mordehai Atias, from 1771.*
14. *Inscription on the right-hand side of the tablet of Nahum Halevi, from 1863.*
15. *Inscription on the left-hand side of the same tablet.*
16. *The three Crowns on the tablet of Nahum Halevi.*
17. *The Crown of Torah on the same tablet.*
18. *The tablet of Nahum Halevi, from 1863.*
19. *The tablet of Rabbi Jakov, from 1734, with letters incised in double line.*
20. *The tablet of unknown woman Klara.*
21. *The tablet of Jedidja, from Brač Island, 17th century.*
22. *Project of the monument in memory of the Jews of Split who fell victims of fascism, to be erected in the new cemetery in Split (sculptor Nandor Glid).*

POPIS SLIKA

1. *Antički židovski privjesak. Grobni nalaz iz Salone (Arheološki muzej u Splitu).*
2. *Ulomak antičkog židovskog sarkofaga iz Salone (Arh. muzej u Splitu).*
3. *Potvrda splitske Općine o osnutku Groblja na Marjanu (uništena).*
4. *Židovsko groblje na Marjanu.*
5. *Tlocrt židovskog groblja na Marjanu.*
6. *Kamena ploča iz 1777 — spomenik starice Bele Valencin.*
7. *Nadgrobna ploča s rubom Mordehaja Atiasa iz 1771.*
8. *Oznaka C.M.K. na ploči Avrahama Elijahua iz 1816.*
9. *Oznaka C.M.K. na ploči Mošea Haija Navaroa.*
10. *Monogram C.M.K. na ploči iz XVIII stoljeća s naglaskom u obliku krivulje.*
11. *Oznaka C.M.K. na ploči Mordehaja Atiasa iz 1771.*
12. *Grupa spomen-ploča rabina i javnih radnika iz XIX st.*
13. *Ploča Mordehaja Atiasa iz 1771.*
14. *Natpis s desne strane na ploči Nahuma Halevija iz 1863.*
15. *Natpis s lijeve strane na istoj ploči.*
16. *Tri krune na ploči Nahuma Halevija.*
17. *Kruna Tore na ploči Nahuma Halevija.*
18. *Ploča Nahuma Halevija iz 1863.*
19. *Ploča rabina Jakova iz 1734. s pismom uklesanim dvostrukom linijom.*
20. *Ploča starice Klare s otoka Hvara iz XVII st.*
21. *Ploča Jediđe s Brača iz XVII st.*
22. *Projekt spomenika splitskim Židovima žrtvama fašizma na novom groblju u Splitu (Nandor Glid).*

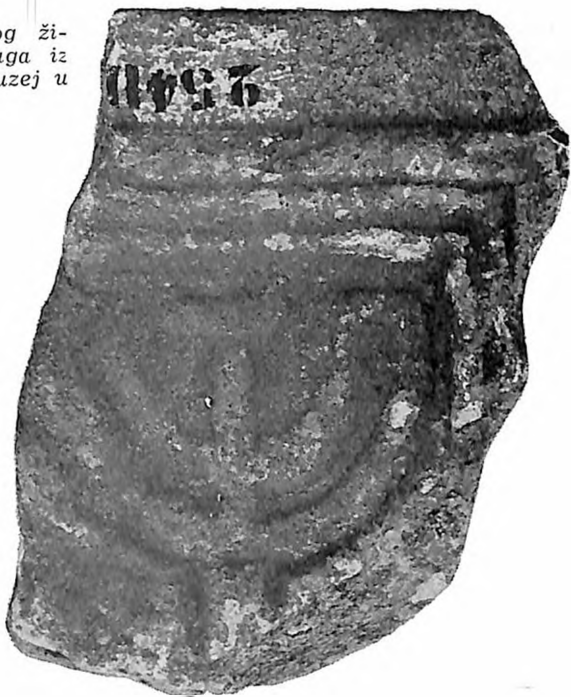

1. Antički židovski privjesak. Grobni nalaz iz Salone (Arheološki muzej u Splitu).

2. Ulomak antičkog židovskog sarkofaga iz Salone (Arh. muzej u Splitu).

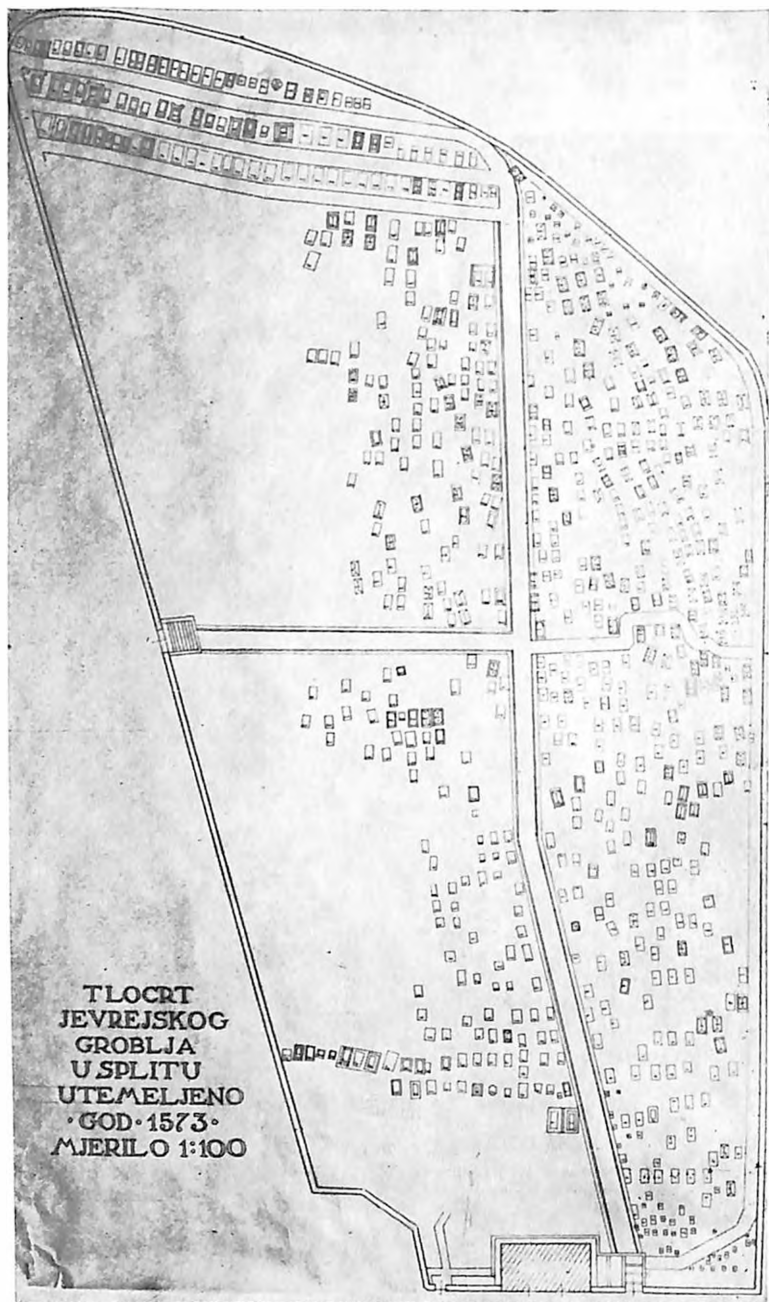
Il 15 Aprile 1682 ystava

Nella perseguitazione che io Simon Kadeli sindaco della detta
 Hofstadt della terra di Carniola era molto curato di era
 honorata e approvata, ne chiai che delli Kadeli in parte
 mostrata la correctione della quale pettorando era stato fatto
 a loro il loro nome celebrando li loro nomi per che
 rappresento della medesima correctione pettorando in
 l'ordine concesso lo Simon Kadeli sindaco come d'io haer
 haer e ne sia a' suoi impetando per chassar una ussia
 delli Kadeli ma come, alcuni della ingroja una correctione
 fatto alli cadeti del 15-17-18-19-20-21-22-23-24-25-26-27-28-29-30-31
 ricevuti e per loro fatti, d'ogni la presenza
 lo Simon Kadeli affermano una

3. Potvrda splitske Općine o osnutku Groblja na Marjanu (uništena).

4. Židovsko groblje na Marjanu.

5. Tlocrt židovskog groblja na Marjanu.

6. Kamena ploča iz 1777 — spomenik starice Bele Valencin.

7. Nadgrobna ploča s rubom Mordehaja Atiasa iz 1771.

8. Oznaka C.M.K. (Cijun Macevet Kvurat — Oznaka mjesta sahrane)
na ploči Avrahama Elijahua iz 1816.

9. Oznaka C.M.K. na ploči Mošea Haija Navaroa.

10. Monogram C.M.K. na ploči iz XVIII stoljeća s naglaskom u obliku krivulje.

11. Oznaka C.M.K. na ploči Mordehaja Atiasa iz 1771.

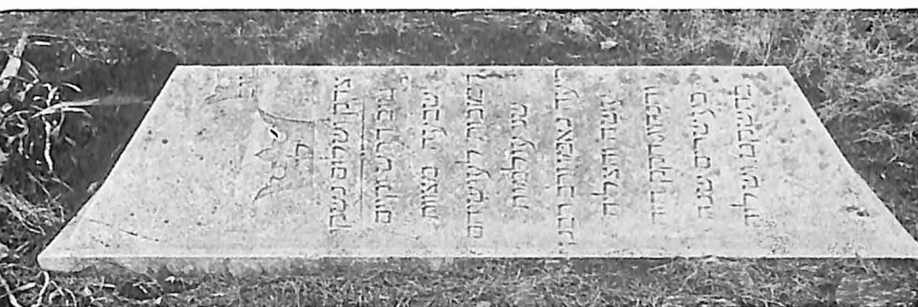
12. Grupa spomen-ploča rabina i javnih radnika iz XIX st.

13. Ploča Mordehaja Atiasa iz 1771.

14. Natpis s desne strane na ploči Nahuma Halevija iz 1863.

15. Natpis s lijeve strane na istoj ploči.

16. Tri krune na ploči Nahuma Halevija.

17. Kruna Tore na ploči Nahuma Halevija.

18. Ploča Nahuma Halevija iz 1863.

19. Ploča rabina Jakova iz 1734. s pismom uklesanim dvostrukom linijom.

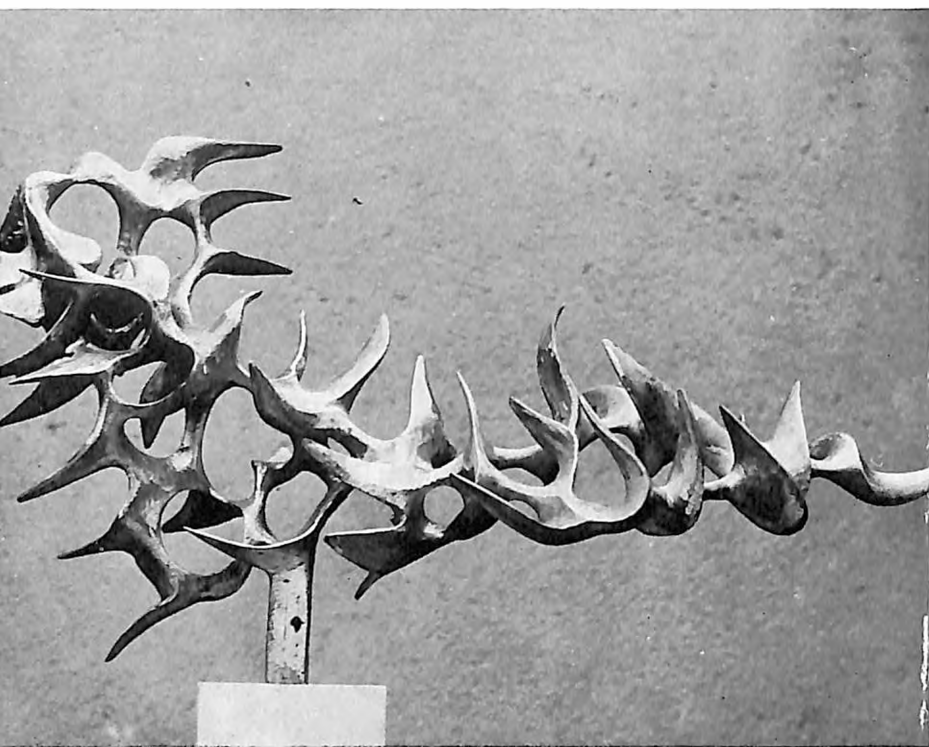

20. Ploča starice Klare s
otoka Hvara iz XVII
st.

21. Ploča Jediđe s Brača
iz XVII st.

22. Projekt spomenika splitskim Židovima žrtvama fašizma na novom groblju u Splitu (Nandor Glid).

THE JEWISH CEMETERY IN SPLIT

